

Journal
of Yaroslav Mudryi
National Law
University

- Криміналіст першодрукований
- A First Printed Criminalist
- Frühdruck Kriminalist
- Le Criminaliste Premier Imprimeur
- Криміналіст первопечатный

*Certificate of
State Registration
of the Printed Media:
Serias KB №17084-5854 P
dated 14th October 2010*

*Publisher:
Apostille Publishing
House LLC
56 Alchevskikh str., apt. 32
Kharkiv 61023, Ukraine
Tel. +38 (057) 704 28 05;
+38 (050) 870 55 54;
e-mail: apostille.ph@gmail.com*

Journal is published
with the support
of INGO "Criminalists
Congress"

Journal is indexed by
Ulrich and ERIHPLUS

ERIHPLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

© Journal
of Yaroslav Mudryi
National Law University
© Apostille Publishing
House LLC

Editorial Board:

- S. Denysyuk** Doctor of Law, Professor, Honoured Lawyer of Ukraine;
- M. Fryštak** PhD in Law, Associate Professor (Masaryk University, Czech Republic);
- H. Kolecki** Doctor of Law Hab., Professor (Mieszko I College of Education and Administration, Poland);
- V. Konovalova** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honoured Researcher for Science of Ukraine;
- E. Kurapka** Doctor of Law, Professor (Institute of Criminal Law and Procedure of Mykolas Romeris University, Lithuania);
- H. Malevski** Doctor of Law, Professor (Institute of Criminal Law and Procedure of Mykolas Romeris University, Lithuania);
- S. Nezhurbida** Doctor of Law, Associate Professor (Ukraine);
- E. Nimande** Doctor of Law, Associate Professor, Barrister (Latvian University, Latvia);
- M. Panov** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honoured Researcher for Science and Technology of Ukraine;
- B. Shchur** Doctor of Law, Professor, Honoured Lawyer of Ukraine;
- M. Shepitko** Doctor of Law, Senior Staff Scientist (Ukraine);
- V. Shepitko** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honoured Researcher for Science and Technology of Ukraine, *Head of the Editorial Board, Chief Editor*;
- V. Shevchuk** Doctor of Law, Professor, Honoured Lawyer of Ukraine;
- V. Tatsiy** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honoured Researcher for Science and Technology of Ukraine;
- V. Terehovičs** Doctor of Law, Associate Professor, Barrister (Latvia);
- V. Tischenko** Doctor of Law, Professor, Associate Member of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honoured Researcher for Science and Technology of Ukraine;
- M. Vilgushinskiy** Doctor of Law, Honoured Lawyer of Ukraine;
- V. Zhuravel** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine.

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

До читача 8

К читателю 9

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

В. Ю. Шенітько

Роль міжнародних та національних неурядових організацій (асоціацій) в розвитку криміналістики в Україні.10

**ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
ТА ПРОЦЕСУ**

*Ю. Г. Барабаш, Б. М. Головкін, В. В. Луцик,
О. В. Харитонова*

Проект ERASMUS+ CRIMNUM: юридична освіта, заснована на правах людини, в сфері кримінальної юстиції.19

М. І. Колос

Руське кримінальне право: проблеми достовірності поширення на території проживання народів угро-фінської мовної групи.29

С. И. Нежурбида, Е. Д. Скульш

Ганс фон Гентиг и его замечания по поводу интеракции преступника и жертвы.68

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

В. Н. Терехович, Э. В. Ниманде

Особенности тактики эксгумации трупа в уголовном процессе Латвии.85

АНТОЛОГІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Левенстим А.

Что такое криминалистика?92

Рейсс Р. А.

Звіт щодо звірств, вчинених Австро-Угорською армією під час першого вторгнення до Сербії. 104

CRIMINAL LAW OF RUS: PROBLEMS OF AUTHENTICITY OF DISTRIBUTION AT THE RESIDENCE TERRITORIES OF FINNO-UGRIC LANGUAGE GROUP PEOPLE*

Mykhailo KOLOS

Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of Criminal Law Disciplines of Ioannikiy Malynovskyi Institute of Law of the National University of Ostroh Academy, Honoured Lawyer of Ukraine (Ukraine)**

Abstract

The article describes the results of the study of the problems of the reliability of the distribution of the criminal law of the Rus (pro-Ukrainian) state of the period X–XIV centuries on the territory inhabited by the peoples of the Finno-Ugric language group (merya, ves, moksha, etc.), which are categorically called „Russian“ in the literary sources of the Russian Empire, the USSR and modern Russia. However, it has been reliably proved that the pro-Ukrainian criminal law during this period not only did not spread, but could not function on the territory of „Russia“, because a country or state with such a name did not exist in the social nature of the planet at that time.

It has been substantiated that the criminal law of Rus was formed among the highly civilized people of Rus, which had its own territory of residence, language, culture, international relations, etc. All legal acts of this state were laid down by the dukes of Rus with the participation of their courts, for their state and its people. Since the XII century this right could legitimately be used by independent Slavic principalities – satellites of the Rus state, including the Novgorod state (principality). By the end of the XV century they were destroyed by the heirs of the Golden Horde. In a legal way, the law of Rus spread to the territory of the Grand Duchy of Lithuania, where Rus was incorporated in the second half of the XIV century.

The peoples of the tribes of the Finno-Ugric language group have never been part of the Rus state, just as it was not a member of their inter-tribal associations. The peoples of this group had nothing to do with the emergence and development of the pro-Ukrainian criminal law of the period of the functioning of the Rus state in the X-XIV centuries. The unfounded appropriation by a foreign state of the history of other states and peoples, including in the aspect of criminal law, justifiably gives rise to a string of problems of intellectual content associated with the formation of high-quality curricula for students, graduate students, the truthfulness of educational, scientific information that is taught by them and distributed among other members society. Moreover, there is a problem of scientific nature of sources,

* Руське кримінальне право: проблеми достовірності поширення на території проживання народів угро-фінської мовної групи.

** Колос Михайло Іванович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права ім. Іоникія Малиновського Національного університету «Острозька академія», Заслужений юрист України (Україна).

in which the same legal facts (phenomena) are evaluated (perceived) in different ways. Therefore, the article is devoted to the elimination of these problems in the branch of Ukrainian criminal law by means of its own science.

Key words. Criminal law of Rus, history of Criminal Law, Ruska Pravda, Statutes of the Great Dukes of Rus; Russian legislation; Mersky Stan and Meryane; Moscow Ordynskaya; Yassa Genghis Khan; Moscow criminal law.

Вступ

Розвиток кримінального права в Руській державі та низці інших країн дає підстави стверджувати, що це складний і тривалий природно-соціальний процес. Він генетично пов'язаний із появою у природному середовищі таких фундаментальних цінностей як людина та її суспільство, а відтак і держава, як інтегральний суб'єкт управління системою існуючих у ній суспільних відносин.

Як правило, первинні соціалізовані суспільства дохристиянського і початку християнського періоду свого розвитку тривалий час користувалися усним звичаєвим правом. І лише з винайденням алфавіту та освоєнням різних форм письма люди та їх держави набували можливості укладати письмові закони. Однією з таких держав була Русь. Уже в X ст. русичі мали перші правові акти, виконані в письмовій формі, в яких були закріплені кримінально-правові норми. Чинність кожного з цих актів поширювалась на усю територію Руської держави. Одночасно ці акти частково застосовувалися сусідніми слов'янськими племенами, що

проживали на території автономних Полоцького, Псковського, Смоленського князівств та в Новгородській землі тощо. Проте й понині невідомі правові акти, котрі були чинними у племенах народів-язичників меря, мордва (мокша) та ін., що проживали на північно-східних територіях, далеких від Руської держави. Але їхні потомки, які пізніше назвали свою державу «Московською» та «Росією» – у першій половині XIX ст. у Казанському університеті розпочали читати курс «Російського Уголовного Права» (авт. Г. І. Солнцев, 1820 р.), в якому договори Русі з Візантією, Руська Правда та інші аналізовані мною акти називалися російським законодавством. Такого ж підходу дотримувався придворний історик імператора Олександра I (1777–1825) М. М. Карамзін (1766–1826), який безпідставно «переніс час» виникнення Російської імперії та її права і законодавства до історичних глибин зародження Руської (праукраїнської) княжої держави. Аналогічних поглядів дотримувалися й радянські вчені.

Сучасні українські науковці, в тому числі ті, що проводять

дослідження в галузі національного державотворення, законотворення, правозастосування, зокрема й кримінально-правового, не завжди критично оцінюють очевидні фіктивні гіпотези, теорії, висунуті в різних московських державах ще в період XVI–XIX ст. Тим самим, інколи не лише спотворюється об'єктивна фактична та історична дійсність, але й підтверджується актуальність проведення дослідження названих проблем, що ґрунтується на новітніх методологічних підходах і раніше недоступних (старанно прихованих лідерами названої імперії та її спадкоємцями) матеріалах і літературних джерелах.

Мета статті – вирішення проблем, що існують у сфері знань про першу праукраїнську державу, її кримінальне право, межі його поширення і доведення отриманих результатів до сучасних науковців та інших зацікавлених осіб.

1. Стан розвитку руського кримінально-правового законодавства в IX–XIII ст. Загальновідомо, що основним попередником писаного права, зокрема й кримінального, були *правові звичаї*. У первинно утворюваних державах вони формувалися на підставі *традицій* та *звичаїв*, котрі тривалий час набували юридичного змісту, а тому почали визнаватися значною частиною соціуму придатними для регулювання й охорони су-

спільних відносин. Правові звичаї і *писане право* виникали не одночасно, як не одночасно формувалися самоорганізовані частини людського суспільства (племена, їх об'єднання, держави тощо). Не є винятком з цього правила також походження і розвиток українського кримінального права. Воно було сформоване у правові звичаї та писані законодавчі акти в період функціонування першої відомої нам праукраїнської держави, що мала офіційну назву Русь.

Надзвичайно високий рівень правої культури народів греко-римської цивілізації, відносно близьке розташування їх територій від Руських земель (північне Причорномор'я, південний берег Криму тощо), проторені степові шляхи, легкі до сплаву ріки сприяли їм у підтримуванні з Руссю вдалих економічних, політичних, релігійних, династичних, а інколи й військових зв'язків. Проте найбільш цінними, в аспекті дослідження, виявилися правові стосунки Русі й Східної Римської імперії.

1.1. Русько-Візантійські договори. Першими відомими письмовими актами Руської держави, що мають кримінально-правовий зміст є її мирні договори з Візантією 911 та 944 рр. У цих договорах рівноправні сторони визначили види злочинів та зміст протиправних

дій, за вчинення яких винні особи підлягали покаранню. *Життя, здоров'я, свобода людини та її власність*, як у Руській державі, так і Візантійській імперії вважалися найбільш важливими соціальними цінностями і підлягали суворій охороні кримінально-правовими засобами. Практично кожний склад злочину, закріплений у цих угодах, сформований з відповідних структурних елементів, що охоплювалися *об'єктивними* та *суб'єктивними* ознаками. До об'єктивних ознак складу злочинів, за узгодженою позицією договірних сторін належали протиправні дії фізичних осіб, тобто активні форми вольової, небезпечної поведінки. Диспозиції кримінально-правових статей у цих актах, як правило, мають описовий характер, а інколи є складними за правовим змістом. В обох договорах предмети злочинів, які є матеріальною ознакою протиправних дій, викладені укладачами абстрактно. Про це свідчить той факт, що у статтях не завжди зазначено, які конкретно речі матеріального світу визнаються такими, що утворюють певний склад злочину. Це підтверджує, що сторони договорів свідомо ухилялися від перелічування в диспозиціях статей великої кількості предметів, які можуть бути викрадені злочинцями, що підтверджує про

володіння ними високими технологіями нормотворення.

У положеннях названих договорів прямо не вказувалися *наслідки* злочинних дій. Проте їхня сутність, тобто внутрішній зміст, на латентному рівні закладалася до диспозицій кожного кримінально-правового положення. Адже загальновідомо: убивство передбачає настання смерті потерпілого; нанесення побоїв характеризується спричиненням людині болю, тілесних ушкоджень; вчинення крадіжки є самовільним таємним заволодінням майном; рабство виявляється в обмеженні прав потерпілого на свободу, на майно, зокрема на засоби виробництва тощо¹.

Крім того, у кримінально-правових положеннях проаналізованих договорів не вказувалися *об'єкти* протиправного посягання, тобто суспільні відносини у певній соціальній сфері та цінності, на які посягає злочинець. Не описувався також *причинно-наслідковий зв'язок* між протиправними діями суб'єктів відповідальності і суспільно небезпечними наслідками. Проте об'єктивна наявність цього зв'язку вбачається з сутності (внутрішнього змісту)

¹ Колос М.І. Свобода як основа реалізації права (до проблеми джерел і поняття свободи). *Актуальні проблеми конституційного права та державотворення*: зб. наук. праць: у 2 част. ч.1 (м. Хмельницький, 14–15 бер. 2008р.). Хмельницький, 2008. С. 211–215.

кримінально-правових норм зазначених актів, адже кожна із передбачених у них протиправних дій є визначальною умовою порушення чийогось права та, безумовно, викликає відповідний передбачуваний суспільно небезпечний наслідок¹.

Суб'єктивні ознаки. Характеризуючи суб'єктивні ознаки складу злочинів, про які йдеться у договорах 911 та 944 рр., варто звернути увагу на те, що на позначення *суб'єктів злочинів* у них вживаються різні терміни, що вказують на національну належність осіб, які вчинили протиправні дії (руські, греки), їх соціальний стан (імущі, незаможні), віросповідання (християни), а також за видом вчиненого злочину (злодій, убивця). Аналіз соціального стану осіб, які могли стати суб'єктами злочинів, дає підстави стверджувати про наявність уже в ті далекі від нас часи *рівності злочинців перед законом* (правосуддям), незалежно від їх соціального стану чи релігійної належності. Адже до відповідальності притягувався *кожний*, хто вчинить протиправні дії. Вбачаю, що у положеннях аналізованих договорів визначення об'єктивних та суб'єк-

тивних ознак складу злочинів відповідало періоду розвитку кримінального права Руської і Візантійської держав та забезпечувало якісну кваліфікацію протиправних дій злочинців і вмотивоване притягнення їх до відповідальності.

У договорах 911 та 944 рр. встановлено також *види покарань*, підстави для їх призначення, звільнення від кримінальної відповідальності, положення про видачу злочинців тощо. Одночасно в договорах були закладені важливі гуманістичні основи перспективного розвитку кримінального права. Ці тенденції стосувалися не лише осіб, які вчиняли протиправні дії, але й тих, хто потерпів від них. Зокрема, якщо злочинець, будучи засудженим, не міг виплатити всю суму коштів або повернути майно через його відсутність, а інші люди не мали можливості допомогти йому, то після принесеної клятви винуватий звільнявся від погашення частини коштів якої не вистачало (ст. 5 дог. 911 р., ст. 14 дог. 944 р.). Важливим є також те, що князі руські Олег та Ігор, укладаючи названі мирні договори, представляли перед візантійськими імператорами Руську державу з центром у м. Київ, а не будь-яку іншу.

1.2. Устав Володимира I Святославовича. Черговий етап розвитку національного кримінально-правового законодавства

¹ Колос М. І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях Русько-Візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 52.* Київ, 2011. С. 415–420.

розпочався за часів правління Великого князя Руського Володимира I Святославовича (пом. у 1015 р.). Розпочалася ця діяльність з того, що Володимир, зрікшись язичницької віри прийняв християнство, одружився з сестрою візантійського імператора Василя – Анною і за допомогою священиків, котрі прибули з Візантії до Києва у 988 р., організував хрещення усього *руського* народу. До числа цього народу не входили племена, які проживали на півночі і північному сході від Руської держави. Вони належали до угро-фінської мовної групи.

З цього приводу він зазначив у своєму Уставі: «Це я, Великий князь Василь, названий [в миру] Володимиром, син Святослава, онук Ігоря і блаженної [княгині] Ольги, прийняв святе хрещення від грецьких царів Костянтина і Василя і патріарха Фотія, і взяв першого митрополита Михайла на Київ і на всю Русь *хрестити усю землю Руську*» (ст. 2)¹. Першоджерелом для укладення зазначеного Уставу став «грецький номоканон». Ознайомившись із ним, князь вирішив, що «не слід цим [світським] судом судити князю, ні боярам, ні суддям його. І видав устав із своєю княжною Анною і зі своїми дітьми, і дав

[його] Святій Богородиці [церкві], і митрополиту і усім Єпископам» (ст. 4 Уставу).

Укладачі Уставу віднесли до повноважень церковного суду провадження у справах такого кримінально-правового змісту: мильне (перелюб з іншим партнером), застання чоловіком дружини під час перелюбу, умикання (викрадення дівчини або чужої дружини з метою укладення з нею шлюбу), пошибання (згвалтування), толока (групове згвалтування), відовство (чаклунство), урікання (приниження честі та гідності людини за допомогою вербальних нецензурних форм), нав'язування оберегових вузлів, застосування зілля, зубоядення (кусання під час сварки, бійки), бійка між батьком і матір'ю, сином і дочкою, між братами (ст. 7). Усі інші справи мала розглядати світська князівська влада.

Устав містив також норму гарантію, якою заборонялося дітям, внукам, членам роду Володимира I Святославовича втручатися до справ церковних і в усі суди [церковні], по усіх містах, погостах, слободах [поселеннях], де жили християни і діяв названий нормативний акт (ст. 5). Для порушників положень цього акта була встановлена відповідальність (ст. 6).

Цей невеликий за обсягом правовий акт не лише став фундаментальною основою розподілу юрисдикційних повноважень

¹ Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упоряд. і наук. комент. А.М. Гуза. Київ, 2007. С. 56, 57.

між державними та церковними судами за традиціями Східної Римської імперії, але й навіки визначив особливості правових відносин між державою і церквою та способи удосконалення законодавства, що у Східній Римській імперії вже мали назви «систематизація» та «кодифікація». Погляди Володимира I Святославовича підтримали його спадкоємці, що в подальшому проявилось в укладенні такого нормативно-правового акта як Руська Правда та інших актів, розроблених за їх участю і впроваджених до застосування¹.

1.3. Руська Правда. Вінцем багатовікового розвитку праукраїнського правового досвіду є Руська Правда. Укладення й удосконалення цього документа значною мірою базувалося на сталих автентичних звичаях власного народу, а також юридичних знаннях народів інших країн, що реципіювалися русичами по мірі потреби, зокрема із законодавства Східної Римської імперії. Особливу роль у цьому творчому процесі відіграло теологічне християнське вчення, викладене у Біблії.

¹ Колос М. И. Кодификация русского уголовного законодательства: к истории генезиса. Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию пректа Уголовного уложения 1813 г.): материалы VIII рос. конгр. угол. права (30–31 мая 2013 г.). Москва, 2013. С. 567–571.

Кодифікація законів будь-якої держави обумовлюється досягненням нею певного рівня економічного, політичного та культурного розвитку. Руська держава ще до XI ст. мала своє письмо, школи, підтримувала тісні економічні, політичні зв'язки з іншими державами. Це вимагало упорядкування як внутрішніх, так і зовнішніх відносин на однаковому для усіх зацікавлених сторін правовому рівні. За волею Володимира I Святославовича очолив цей процес його син Великий князь Руський Ярослав Мудрий (бл. 978–1054).

Упевнений, що найбільш ефективно розкриття сутності Руської Правди можна забезпечити не через виявлення місця знаходження її чергового примірника «списку», а розкриваючи її кримінально-правові положення через призму *об'єктивних і суб'єктивних ознак* та інших основних показників, що застосовуються в процесі емпіричних і теоретичних досліджень. У першу чергу до них належать *об'єктивні ознаки*. Їх догматичне дослідження було здійснене за Короткою (академічний список) та Поширеною (троїцький список) редакціями, що сприяло кращому усвідомленню динаміки розвитку змісту Руської Правди та охопленню ширших часових меж її удосконалення. Життя, здоров'я людини та

власність як найважливіші соціальні цінності в Руській державі XI–XIII ст. були головними об'єктами кримінально-правової охорони. На підставі наведеної інформації можна припустити, що злочини проти названих цінностей були найбільш поширеними у тогочасному суспільстві, а тому становили для нього доволі високий рівень небезпеки, що й спонукало владу удосконалювати правову охорону особи та її власності. Це підтверджується збільшенням у Руській Правді в часи правління Великого князя Руського Володимира II Мономаха (1053–1125) кількості статей, у яких були закріплені склади злочинів, спрямовані на правову охорону власності, і тих, що забезпечували охорону життя та здоров'я людини. Збільшилася також кількість предметів, що підлягали кримінально-правовій охороні.

Акцентую увагу, що укладення та удосконалення Руської Правди, як і законів держав Стародавнього Сходу та Східної Римської імперії, здійснювалося під керівництвом князів, котрі, відзначалися високим рівнем освіченості й духовності, були людьми достойними й добродішними і навіть, попри жорстокі тогочасні умови буття, певною мірою гуманістами. Зокрема, Ярослав Мудрий заснував офіційну бібліотеку та започаткував колективне шкільне

навчання дітей. Його син, Всеволод Ярославович (1030–1093), був одружений із дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, – Марією, володів п'ятьма іноземними мовами тощо¹.

Після прийняття в 1113 р. Володимиром II Всеволодовичем та представниками його двору Статуту, що пізніше став складовою Руської Правди, у Поширеній редакції це ст. 53–121 (далі – РПпр), до цього акту було включено низку статей, котрі за змістом диспозицій не належали до об'єктних груп її Короткої редакції (далі – РПкр). За своєю суттю вони є новелами, в яких передбачалася відповідальність за посягання на інші, новітні для того часу об'єкти, потреба в охороні яких виникла у зв'язку зі зміною суспільних відносин, що склалися в Русі XII ст. До таких належать склади злочинів, передбачені у статтях 59, 60, 61, 62 РПпр. У них визначено умови охорони прав і свобод закупів від протиправних дій їхніх господарів, тобто осіб, у яких закупи працювали за певну плату на умовах особистого найму або, отримавши в користування на умовах договору позики певне майно, зобов'язані були власною працею погасити заборгованість за угодою.

¹ Мономах Володимир. Повчання, Статут Володимира Всеволодовича /пер. із старослов'ян., упоряд. та передм. В. Яремчука. Київ, 2006. С. 61–63.

Заборонялося віддавати закупа у рабство (холопство), якщо він самостійно залишив роботу у господаря і відкрито пішов до когось, щоб узяти у позику гроші, або втік до князя чи судді, щоб поскаржитися на образу, вчинену йому господарем тощо. По суті, це була *одна із перших правових гарантій забезпечення доступу особи до правосуддя* (ст. 56 РПпр).

В обох аналізованих редакціях Руської Правди виявлено достатньо широкий спектр *способів вчинення злочинів*, тобто певних прийомів, методів, за допомогою яких злочинці досягали бажаного протиправного результату. Це, наприклад, фізичне насильство (ст. 1–5, 7, 8, 10, 17, 19, 20, 22–27, 33 РПкр, ст. 1, 3, 7, 11, 12, 14–17, 23, 25, 27–31, 62, 65, 67, 68, 78, 88, 89 РПпр); психічне насильство (ст. 9 РПкр, ст. 24 РПпр); незаконне заволодіння чужим майном (ст. 13, 29, 31, 35–37, 39, 40 РПкр, ст. 34, 38, 41–43, 63, 64, 69, 79, 81, 82, 121 РПпр); незаконне переховування чужого майна (ст. 11 РПкр, ст. 32, 112 РПпр); незаконне користування чужим майном (ст. 12 РПкр, ст. 33, 37 РПпр); незаконне знищення або пошкодження чужого майна (ст. 32, 34 РПкр, ст. 59, 60, 71–73, 75, 76, 80, 83, 84 РПпр); незаконне позбавлення людини свободи (ст. 61 РПпр).

Диспозиції окремих статей Руської Правди містять також

інформацію про *засоби, місце, час та ситуацію* вчинення злочину, що, вважаю, впливали на кваліфікацію дій злочинця. Так, до *засобів* вчинення злочину, тобто предметів, які застосовувалися злочинцями з метою досягнення протиправних наслідків, укладачі Руської Правди віднесли: батіг, жердину, чашу, ріг, меч, внутрішню частину кисті руки – долоню (ст. 3 РПкр, ст. 25, 31 РПпр); меч (ст. 4, 5, 9 РПкр, ст. 23, 24, 27, 30 РПпр). Зі змісту вказаних кримінально-правових положень вбачається, що зазначені засоби використовувалися, як правило, для залякування особи (ст. 9 РПкр, ст. 24 РПпр), завдання незначних (больових) тілесних ушкоджень (ст. 3, 4, 6 РПкр, ст. 23, 25 РПпр) або травм, що призводили до втрати органів чи обмеження їх функцій (пальця – ст. 7 РПкр, ст. 28 РПпр; руки – ст. 5 РПкр, ст. 27 РПпр; ноги, носа, ока – ст. 27 РПпр), а то й до настання смерті потерпілого (ст. 30 РПпр).

Що стосується вказівок на *місце* вчинення злочину, то вони закріплені в диспозиціях статей 41, 42 РПпр, в яких ідеться про викрадення худоби з *хліва, поля*, та статті 37 РПпр, у якій встановлено відповідальність за придбання краденого одягу, коня чи іншої худоби *на торгу*.

Для того, *щоб скористатися правом на необхідну оборону*,

важливо було застати злодія *на своєму*, а не чужому дворі чи біля кліті або хліва. Крім того, безкарно позбавити життя такого злодія можна було лише за умови, що він був затриманий у названих місцях уночі (*пора доби* або *період добового часу*) та не піддався зв'язуванню (*ситуація*). Таким чином, господар, не дотримавшись вимог правомірного затримання злодія щодо часу і ситуації та убивши таку особу, сам набував статусу порушника закону і мав понести за це відповідальність. У тексті Руської Правди є статті, в яких *зазначено наслідки* вчинення тих чи інших злочинних дій (ст. 5–7 РПКр). Одночасно у досліджених кримінально-правових положеннях не йдеться про *причинний зв'язок* між протиправними діями і їх наслідками. Проте його наявність вбачається зі змісту правових норм, у яких описано суспільно небезпечні дії, що закономірно породжують конкретно визначений, передбачуваний злочинцем наслідок¹.

З викладеного вбачається, що наші предки вже тисячу років тому використовували уніфікуючу кримінально-правову термінологію, з абстрактним

змістом, завдяки якій описували не лише певний протиправний процес, але й ідеальну, а інколи реальну форму відповідного йому наслідку, що однаково сприймалися усіма суб'єктами правових відносин. До того ж, укладачі Руської Правди, формулюючи кримінально-правові норми, усвідомлено наповнювали їх зміст об'єктивними ознаками, які не лише були частиною основоположних структурних елементів складу злочинів, але й забезпечували правильну кваліфікацію протиправних дій злочинців.

Суб'єктивні ознаки. Суб'єктом злочину за Руською Правдою була фізична особа, тобто людина, яка у кримінально-правових положеннях цього акта позначена різними термінами. Зокрема, вбивця названий «*мужем*» у статтях 1, 10 РПКр та статтях 1, 31 РПпр. У статтях 17 РПКр, 65 РПпр, що встановлювали відповідальність за завданий удар вільній людині, та у статті 63 РПпр, у якій передбачено покарання за протиправне заволодіння чужим конем, суб'єктом злочину визначений «*холоп*».

У значній частині положень Руської Правди укладачі не вживали конкретної назви на позначення особи злочинця, а використовували займенник «*хтось*» або інший (ст. 3, 5, 12 РПКр, ст. 3, 7, 23, 25, 27, 28, 30, 33, 41, 42, 67, 69, 75, 76 РПпр).

¹ Колос М. І. Об'єктивні ознаки кримінально-правових положень «Руської Правди». *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. Вип. 1 (41). Хмельницький. 2012. с. 561–565.

Інколи диспозиція виписувалася взагалі узагальнено: «Якщо ж ударить...» (ст. 6 РПкр); «Якщо уб'ють огнищанина...» (ст. 19 РПкр). В окремих статтях суб'єкт злочину позначався термінами, значення яких вказувало на спосіб вчинення злочину («злодій» [тать] – ст. 38 РПкр, ст. 77 РПпр) або на належність порушника закону до певного народу («варяг», «колб'яг» ст. 11 РПкр). Таким чином, можна стверджувати, що визначення у диспозиціях суб'єкта злочину давало можливість правозастосувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками.

У Руській Правді немає чіткого визначення *віку особи*, після досягнення якого вона могла нести кримінальну відповідальність. Проте проведений системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень названого акта дає підстави припускати, що така відповідальність у Руській державі стосувалася людей зрілих за віком і соціальним статусом. Зокрема, за вбивство, передбачене у диспозиції статті 1 РПкр, мав нести відповідальність муж, що в перекладі з слов'янської та церковнослов'янської мов означає «мужчина», «воїн», тобто зріла за віком і соціальним статусом особа чоловічої статі або одружений чоловік, а не отрок – малолітній хлопчик¹.

¹ Азбуковник. Острог, 2009. С. 311.

В. К. Грищук, проаналізувавши дослідження терміну «муж», зазначив, що вчені схильні вважати таким кожному вільну людину, зокрема князівських дружинників, членів їхніх сімей тощо².

Варто звернути увагу, що в Руській державі не були суб'єктами кримінальної відповідальності *челядники*, тобто юридично невільні особи, праця яких використовувалася виключно у господарстві їх власників (статті 11 РПкр, 32 РПпр). У той же час *холопи*, які належали іншим власникам, зобов'язані були нести особисту відповідальність за вчинені злочини, навіть якщо їх господар поніс відповідальність за них, заплативши штраф. Це підтверджується положеннями статті 17 РПкр.

В Уставі князя Володимира I Святославовича особлива увага зверталася на визнання суб'єктом кримінально-правової відповідальності жінок, які займалися чаклунством, нав'язуванням оберегів від хвороб і наговорів, лікуванням зіллям, що у *дохристиянські часи* вважалося соціально корисною діяльністю тощо³. До речі, подібні дії вчиняли також громадяни

² Грищук В.К. Кримінально-правовий захист особи за Короткою редакцією Руської Правди. *Вибрані наукові праці*. Львів, 2010. С. 398.

³ Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упоряд. і наук. комент. А.М. Гуза. Київ, 2007. С. 57.

інших християнських держав, що мали попередній язичницький період розвитку. Це підтверджується у посланні Василя Великого до Амфілохія, який звернув увагу, що жінки, намагаючись привернути до себе любов чоловіків, давали їм лікарські суміші, які призводили до помутніння розуму і смерті потерпілих, а тому ці особи визнавалися такими, що вчинили умисне убивство¹. Достовірні відомості щодо суб'єкта злочину було виявлено також в Уставі Ярослава Мудрого².

Суб'єктивна сторона як елемент складу злочину, що характеризує психічну діяльність особи, яка вчинила (має намір вчинити) злочин, також наявна у кримінально-правових положеннях Руської Правди. Наприклад, у статті 19 РПкр ідеться про таку її ознаку, як *вина у формі умислу*, а саме: «Якщо вб'ють огнищанина навмисно, то...». Аналогічне підтвердження розуміння русичами суті суб'єктивної сторони складу злочину знаходимо й у змісті статті 7 РПпр. Впевнений, що русичі також розглядали *необережність* як окрему форму вини. Ця позиція базу-

ється на тому, що в XI ст. ті з них хто перебував в оточенні Ярослава Мудрого та його синів-спадкоємців, були християнами. Їх виховання та навчання проводилося, крім учителів, духовними особами, які у своїй діяльності керувалися не лише положеннями Старого і Нового завітів, а й Правилами святих апостолів, вселенських і помісних соборів та святих отців церкви, окремі з яких глибоко досліджували внутрішній зміст гріха, до якого належав і злочин. Це, зокрема, здійснював Василій Великий³.

У злочинах з *формальним* складом зазначено лише про бажання злочинця вчинити певну протиправну дію, оскільки укладачі Руської Правди у таких кримінально-правових положеннях уже в ті далекі часи не закладали даних про негативні (злочинні) наслідки. Прикладом норм із формальним складом злочину, на мою думку, є статті 12 РПкр, 33 РПпр.

Кримінально-правові положення Руської Правди не містили чіткої інформації ні про *мотив*, ні про *мету* злочину. Це абсолютно закономірно, адже мотив вчинення тієї чи іншої протиправної дії у кожного злочинця індивідуальний, сформований на суб'єктивних уявленнях і потребах, а в законодавців

¹ Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. Київ, 2008. С. 57.

² Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упряд. і наук. комент. А.М. Гуза. Київ, 2007. С. 60.

³ Книга правил святих апостолів, вселенських і помісних соборів, і святих отців. Київ, 2008. С. 243.

на той час ще не виникало необхідності спеціально виділяти у законі один або декілька з багатьох можливих мотивів. Ідеальну сутність мотиву в певних групах злочинів, визначених у Руській Правді, можна відслідкувати через зміст диспозицій. Найкраще він проявляється у складах злочинів, спрямованих проти власності. Його прийнято називати мотивом корисливості, оскільки він спонукає особу до вчинення конкретно визначених злочинних дій. Цей мотив простежується у статтях 13, 35–37, 39, 40 РПкр. Склади інших злочинів, також спрямованих проти власності, можуть містити мотиви, які проявляються у формі заздрості, помсти.

Залежно від мотиву, що спонукає особу до злочину, формується його мета, задля якої вчиняється протиправна дія. Можна припустити, що саме з цих мотивів могли вчинятися такі злочини, як підпалення княжої борті, тобто бджолиного вулика чи пасіки в цілому, або видирання з борті бджолиних гнізд, за які встановлювалося покарання у виді стягнення штрафу в розмірі 3 гривен (ст. 32 РПкр, ст. 76 РПпр). Якщо мотив у злочинця був корисливий, а мета передбачала не знищення борті чи бджіл, а заволодіння медом, то покарання мало зовсім інші межі. Зокрема, згідно зі статтею 76 РПпр,

якщо злочин вчинено у час, коли бджоли здійснювали медозбір, то винний мав сплатити за завдані збитки штраф у розмірі 10 кун за кожний вулик, наповнений медом. Коли ж мед із вулика був вилучений господарем, але його частина залишена для підгодівлі бджіл у зимову пору, то злодій мав відшкодувати збитки у сумі 5 кун за кожний вулик, оскільки вартість викраденого була суттєво меншою. Наведене дає підстави стверджувати, що мотив і мета як ознаки, що характеризують процес інтелектуальної діяльності злочинця, хоч і не описувалися в диспозиції кримінально-правових положень, але бралися до уваги укладачами Руської Правди при формулюванні правової норми та санкції до неї, а також у процесі застосування відповідних норм органами, котрі здійснювали судочинство¹.

Особливості кримінально-правових покарань, закріплених у Руській Правді. Покарання – один із найважливіших інститутів кримінального права будь-якої держави, адже воно не лише є еквівалентом оцінки суспільної небезпечності злочину і злочинця, але й правовим

¹ Колос М.І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. Зб. наук. праць №3 (24), 2012, с. 130–133.

інструментом, яким суспільство намагається позбавити злочинців тих негативних якостей, які сприяли їм у вчиненні протиправних діянь, та, за можливості, забезпечити ліквідування шкідливих наслідків, що настають у результаті вчинення таких діянь. Здійснивши аналіз складу злочинів за Короткою редакцією Руської Правди (академічний список), було звернуто увагу, що види покарань, закріплених у Правді Ярослава та його синів, не відзначаються різноманітністю. Вбачаю, що такий стан був обумовлений реальними потребами праукраїнського суспільства.

Спадкоємці Володимира I Святославовича у письмовій формі чітко визначили, які покарання можна було призначати за ту чи іншу протиправну дію. Так, у Руській Правді Ярослава Мудрого та його синів, що складалася з 43 статей, у тридцяти п'яти – було визначено склади злочинів і види покарання. Зокрема, за положеннями статті 21 РПпр смертна кара могла бути застосована до відповідальних осіб – огнищан, тіунів. Її застосовували також під час здійснення кровної помсти за вбивство родича (ст. 1 РПкр). Проте, якщо помста здійснювалася за каліцтво родича, то її наслідком (фактично покаранням) мало бути аналогічне каліцтво переслідуваного (ст. 6 РПкр).

Усі інші покарання (штраф, що виплачувався на користь князя, виплати потерпілому) мали компенсаторний матеріальний характер виражений, як правило, в грошовій формі сумою від 30 резан до 80 гривен (ст. 1–5, 7–13, 15, 17, 19, 20, 22–27, 29, 31–40 РПкр). Не була винятком із цього правила також виплата вири та її різновиду – дикої вири¹.

З часом Руська Правда була значно удосконалена, що вбачається з тексту її Поширеної редакції (за троїцьким списком), до якої був включений Устав Володимира II Всеволодовича. З її 121 статті у п'ятдесяти п'яти – була встановлена кримінально-правова відповідальність за визначені злочини. Проте смертна кара за вбивство у ній була скасована. Її замінили стягненням з винної особи 80 гривен, якщо вона під час розбійного нападу позбавила життя княжого мужа, або 40 гривен, якщо вбитий був простолюдином (ст. 3 РПпр).

У той же час залишалася чинною стаття 1 РПпр, у якій було закріплене право кровної помсти у разі вбивства «чоловіком чоловіка», що фактично уможливлювало легальне позбавлення життя особи, котра вчинила злочин, у приватному

¹ Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов: от договоров с Византией до уставных грамот Московского государства. Москва, 2001. С. 26, 36, 58, 64.

порядку. Обернення закупа у повного холопа у разі, якщо він украв що-небудь, могло бути здійснене лише після того, як господар заплатив за цінності, викрадені його боржником (ст. 64 РПпр). Такий вид покарання суттєво обмежував свободу злочинця.

Найбільш поширеними в Руській державі часів Володимира II Всеволодовича і пізніше були компенсаторні види покарань, що вбачається зі статей 1, 3, 5 11–17, 23–25, 27–35, 38, 40–43, 59–65, 67–69, 71–73, 75–84, 88, 89, 112, 121 РПпр. Розмір стягнень, передбачених у цих нормах, коливався від 5 кун до 80 гривен. Окремий науковий інтерес представляють покарання і стягнення, що накладалися на винних осіб відповідно до норм Уставу князя Ярослава Володимировича.

1.4. Устав Ярослава Мудрого. Поява у правовому полі Руської держави такого правового акта, як Устав Ярослава Мудрого (далі – УЯМ)¹, була обумовлена кількома причинами. По-перше, руське суспільство вже було готове до системного регулювання й охорони суспільних відносин сталими письмовими правовими нормами. По-друге, християнське віровчення, яке стрімко поши-

рилося в руському суспільстві, передбачало дотримання Закону Божого та його застосування, зокрема, князівською верхівкою, котра організовувала розшук злочинців і здійснення над ними суду та мала дбати про організацію правового забезпечення діяльності церкви. І, найголовніше, здійснення розподілу юрисдикційної компетенції між державою і церквою передбачалося *заповітом батька Ярослава – Володимиром I Святославовичем*.

Під час аналізу положень Уставу Ярослава Мудрого виявлено, що кожна з його 34 статей містить правові норми, у яких закріплено юрисдикційні повноваження митрополита або єпископів. До того ж, у значній частині статей, що встановлювали подвійну юрисдикцію (церкви і князя), після закріплення повноважень церковних ієрархів щодо виду і розміру стягнення, яке могло застосовуватися до винного (грішника), зазначено: «... а князю казнити» (ст. 1–5, 9, 12, 23 УЯМ), що в окремих випадках може означати «призначити смертну кару». До такого покарання засуджувалися особи, винні у викраденні жінки (ст. 1 УЯМ), одноосібному або груповому зґвалтуванні жінки чи дівчини (ст. 2, 4 УЯМ) тощо. Таке ж покарання закріплене і в статті 5 вказаного акта, в якій передбачена відповідальність чоловіка

¹ Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упоряд. і наук. комент. А.М. Гуза. Київ, 2007. С. 58-61.

за перелюб (блуд), та в статті 3, у якій встановлено відповідальність за безпідставне вигнання чоловіком своєї дружини.

За об'єктом посягання, що одночасно охоронявся державою і християнською церквою, та за видом і розміром покарання (церковного стягнення) я класифікував спрямованість проти правних дій (злочинів), визначених в УЯМ, на такі групи: а) проти християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування (ст. 1, 3, 5, 12); б) проти статевої свободи жінки (ст. 2, 4); в) проти честі та гідності жінки (ст. 22); г) проти власності (ст. 9); д) проти біблійних умов перебування особи в статусі монаха (ст. 23). За вчинення таких суспільно небезпечних дій, винні особи засуджувалися до покарання державою (князем) та церквою (митрополитом або єпископом) у виді сплати на їх користь встановленої в нормах досліджуваного акта суми коштів, а також інших стягнень.

В УЯМ було закріплено низку положень, у яких визначено склади менш суспільно небезпечних правопорушень (*гріхів*), за вчинення котрих на винних накладалися переважно церковні стягнення. Такі дії, як правило, спрямовувалися проти християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування (ст. 11, 12, 13); проти порядку статевого стосунків

у християнському суспільстві (ст. 8, 10, 14–20); проти здоров'я людини (ст. 27, 28)¹.

Укладачі Уставу, залежно від регулятивного чи охоронного призначення того чи іншого правового положення, застосовували у ньому на позначення суб'єктів відповідальності та потерпілих терміни «великий боярин», «чоловік», «чернець», «дівчина», «дружина», «боярська дочка», акцентуючи таким чином увагу на їх *статі, соціальному походженні* тощо. Втім, правопорушників називали й узагальнено, без вказівки на певний соціальний статус («хтось»). Зі змісту диспозицій правових положень, які передбачали певні види правопорушень та злочинів, вбачається, що вчинення останніх могло здійснюватися лише умисно.

Проведений аналіз підтверджує той факт, що Великий князь Руський Ярослав Володимирович і митрополит Іларіон, уклавши вказаний Устав, не лише деталізували умови розподілу юрисдикції держави і церкви у сфері боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями, але й забезпечили належну охорону основних цінностей руського суспільства, зокрема в аспекті *новітніх для*

¹ Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упоряд. і наук. комент. А.М. Гуза. Київ, 2007. С. 59, 61.

Руської держави християнських принципів – створення та нормального функціонування сім'ї, статевої свободи жінки, її честі та гідності, власності людини, а також умов перебування у статусі ченця осіб, які мали стати рушіями християнського виховання народу.

Варто зазначити, що навіть після завоювання в 1240 р. Києва та значної частини Руських земель так званими «монголо-татарськими» загарбниками, які перебували у стані постійних кочових переходів, правові традиції наших предків майже не змінювались. Ні у працях вчених, які досліджують період XIII–XIV ст., ні в літописах немає відомостей про протилежне. Більше того, пізніше віднайдення у значній частині християнських монастирів, навіть тих, що знаходилися за межами Русі, списків Руської Правди свідчить не лише про збереження руської правової традиції на теренах Київського, Переяславського, Чернігівського, Володимир-Волинського та Галицького князівств, але й про можливу рецепцію окремих положень названого акту сусідніми князівствами, котрі мали свої власні сталі державні утворення, й підтримували тісні політичні, економічні, релігійні відносини з Руською державою¹.

¹ Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): монографія / наук. ред. В.К. Гришук. Київ, 2019. С. 186-273.

Таким чином достовірно підтверджено, що в X–XIII ст. праукраїнська княжа держава *мала власне технологічно і юридично розвинуте* кримінально-правове законодавство, яке було достатнім для регулювання й охорони суспільних та правових відносин, що функціонували в ній. Воно продовжувало діяти також у період XIV–XV ст., поступово поширюючись на територію Великого князівства Литовського, з яким Русь об'єдналась у спільну державу. Першим актом, що мав спільні литовсько-руські корені, був Судебник Великого князя Литовського Казимира IV Ягайловича, прийнятий в 1468 р. Його кримінально-правові положення спрямовувалися переважно на охорону власності. Фундаментальним комплексним правовим актом XVI ст., що був прийнятий у Литовсько-Руській державі, є Статут Великого князівства Литовського (три редакції 1529, 1566 і 1588 рр.), котрий діяв на значній частині Українських земель, зокрема й на території Гетьманщини (1648–1786 рр.), що детально досліджено й описано у монографії².

наук. ред. Ю.В. Баулін. Київ; Острог, 2011. С. 120.

² Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: монографія / наук. ред. В.К. Гришук. Київ, 2019. С. 186-273.

2. Розвиток законодавства в самостійних князівствах, що мали політичні та господарські відносини з Руською державою. За даними М. Ю. Брайчевського до Руської держави Аскольда входили землі полян, древлян, дреговичів та південно-західна частина території сіверян, з містом Черніговом. Щодо полочан він зазначив, що поміж Руссю і «Славією» (майбутнім новгородським князівством. – М. К.) – об'єднанням північної частини східнослов'янських і деяких неслов'янських племен (чудь, весь, меря тощо) – пролягли землі кривичів, які до 872 р. зберігали свою незалежність. Землі в'ятичів, радимичів та більшої частини сіверян ще у VIII ст. були захоплені хозарами і відтоді перебували під контролем Хозарського каганату¹.

Крім того, доведено, що ні слов'яни-новгородці, ні меряни-володимиро-суздальці не вважали свої землі частиною Руської держави, що достовірно підтверджено науковими даними. Зокрема, Н. Д. Полонська-Василенко, посилаючись на А. Я. Гаркаві (XIX ст.), дослідника праць мусульманських письменників про слов'ян і русів, та Б. О. Рибаківа, дослідника англійсь-

ких джерел із цього питання стверджує, що Ібн-Хордадбех (бл. 820 – бл. 912), начальник пошт Арабського халіфату, писав у 860 р. у «Книзі шляхів та держав», що «руси – племя з слов'ян». У той же період, як зазначив автор книги «Країни світу» Худуд аль-Алам, – Русь, це країна, від якої знаходяться «на схід – печеніги, на південь – Дунай, на захід – слов'яни, на північ – пустеля». Південна і південно-східна межі (Русі. – М. К.) лежить від Дніпрової луки до гір Дінця та Дону. За даними В. Т. Гришка і Б. Д. Грекова, пізніше, в XI–XIII ст., згідно з літописними даними під термінами Русь розуміли, як правило, землі, що належали Київському князівству. Ця інформація підтверджується текстами літописів. Наприклад, у Новгородському літописі 1149 р. зазначено: «иде архиепископ Новгородский Нифонт в Русь», тобто за межі Новгородського князівства. В літописі цього ж князівства за 1165 р. відомості ще точніші: «Ходи игумен Юрьевский ... в Русь, в Киев град».

Так само розуміли поняття «Русь» і в населеному автохтонними мерянами Суздальському князівстві. В його літописі 1180 р. описано похід князя Святослава: «Иде князь Святослав... с половцы погаными, с черниговцы из Руси на Суздаль ратью». Об'єктивним доказом

¹ Брайчевський М. Ю. Вибране у 2 т. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / упоряд. передм., наук. ред. і анотов. імен. покаж. Ю. Кухарчука. Київ, 2009. С. 70.

є також запис про торговельні зв'язки міста Володимир... (адмінцентр Володимиро-Суздальського князівства), зокрема про прибуття до цього міста купців «из Царграда, и от иных стран, из Русской земли и аче Латинин»¹.

Тому є природним, що письмові правові акти Руської держави були віднайдені у самостійних князівствах (Новгородському, Псковському, Полоцькому, Смоленському), переважно заселених слов'янськими племенами. Значна частина їхнього населення прийняла християнську віру і таким чином, одночасно з руським народом, набували спільний менталітет, освоювали руську мову, світосприйняття та низку інших соціальних цінностей. Це підтверджується такими юридичними документами, як Смоленські уставні грамоти Ростислава та Мануїла (1136 р.), Акт про передачу церкви і єпископату земельної ділянки (1150 р.), Анонімний запис про мито єпископу (кін. XII – поч. XIII ст.), Устав новгородського князя Святослава Ольговича про церковну десятину (1137 р.), Устав князя Ярослава про мости (60-ті рр. XIII ст.), Новгородський устав Великого князя Всеволода про церковні суди, людей і міри торгівельні (XIII ст.), Рукописання кня-

зя Всеволода (XIII ст.). У кінці XIV ст. була укладена Псковська судна грамота та деякі інші акти. Цікавим є те, що в мерянських (майбутніх – московських) землях, в аналогічний період таких або подібних актів не виявлено.

До речі, Ю. Г. Алексеев, автор вступу до коментованого тексту названої судної грамоти, звернув увагу на відсутність у ній багатьох норм, визначених у Руській Правді, а саме: положень, що стосуються покарання за вбивство та інші злочини; норм, у яких ішлося про смердів, закупів, холопів. На його думку, це трапилося тому, що відповідні правові норми були сформульовані в Руській Правді і, маючи «загальноруське» значення, вони продовжували діяти на момент укладання зазначеної грамоти, а тому й не були включені до неї². У цьому контексті приверну увагу до терміна «загальноруське», що вжитий Ю. Г. Алексеевим у зв'язку зі словосполученням «значення Руської Правди». Його почали використовувати ще в часи первинної фальсифікації історичних документів Руської держави в Російській імперії. Застосовував його також відомий дослідник Руської Правди С. Ю. Юшков (1888–1955),

¹ Полонська-Василевська Н.Д. Історія України у 2 т. Т.1: До середини XVII століття. Київ, 1995. С. 80, 81.

² Білінський В.Д. Країна Моксель, або Московія: історичне дослідження: 3-тє вид., у 3-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 212, 224, 233, 249, 259, 300, 321, 324.

котрий в 1950 р. назвав у своїй монографії «главою українських націоналістів» і «ворогом народу» видатного українського вченого-історика, академіка ВУАН, АН УРСР та АН СРСР М. С. Грушевського (1866–1934), лише тому, що останній «стверджував, що Київська держава є державою українською, а Руську Правду, там виниклу, – вважав збірником українського права». Сам же С. В. Юшков, як професор-марксист, мав іншу думку з цього питання. Він офіційно заявив «Радянські історики довели, що Київська держава є колискою трьох народностей, котрі виникли після її розпаду – української, білоруської і руської (великоруської). Відповідно, і Русская Правда є джерелом права цих трьох народів». Одночасно він зазначив, що Руська Правда, будучи укладеною в столиці Руської держави – в Києві або в резиденціях київських великих князів, поширилась на різні частини Руської держави – у Великий Новгород, Володимирську землю і т.д., а тому «буде зовсім неправильно вважати, що цей пам'ятник віддзеркалює правовий розвиток лише Київської землі, т.т. [є. – М. К.] специфічним Київським». Відтак він наголосив, що «Русскую Правду потрібно вважати пам'ятником, котрий віддзеркалює розвиток усіх русских земель»¹.

¹ Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, её значение / под ред. и

Безумовно, ці формули С. В. Юшкова, будучи сформованими на *суб'єктивних династичних підходах* до оцінки проблем виникнення і розвитку Руської держави і права, зокрема й кримінального, та ще й описаних з більшовицькою політичною упередженістю і на основі не зовсім достовірних або й умисно сфальсифікованих емпіричних даних, вимагають об'єктивного аналізу і ґрунтовних теоретичних висновків. Це досліджено і описано в наступному підрозділі статті.

3. Проблеми творення «Великої Русі (Росії)» та її права. Ніхто з автохтонних руських князів і інших очільників Руської держави, як і весь народ, знаючи історію свого розвитку, не підозрювали, що *в північній та північно-східній регіонах від їхніх земель* «давно існує» ще одна країна, котра має назву «Велика Русь (Росія)», а в ній князі спільні з Руссю, і народ там живе руський, і закони в них руські, та й віра однакова...

3.1. Під час дослідження, на підставі російських джерел було підтверджено, що в названому регіоні в період IX–XVI ст. проживали автохтонні племена, що належали до угро-фінської мовної групи. Це фіни, меряни, мордовці та низка інших. З цього приводу в XIX ст. член-

с предисл. В. А. Томсинова, Москва. 2010. С. 326, 327.

кореспондент Петербурзької академії наук, учений-історик М. І. Костомаров (1817–1885) повідомив, що у XII ст. території сучасних для нього Володимирської, Костромської, Московської, Тверської губерній були заселені місцевими племенами народів весь, меря, мурома. Крім того, цей видатний вчений заявив, що на час написання ним книги... «на жаль, невідомий процес *слов'янської колонізації* в цих землях», а нестача, на його думку, «відомостей про хід *руської колонізації* в цьому краю становить найбільшу, нічим не замінену лакуну в нашій (тобто «російській».– М. К.) історії»¹.

Неймовірно важливими, науково обґрунтованими є також докази, здобуті талановитим археологом, член-кореспондентом Петербурзької академії наук О. С. Уваровим (1825–1885), котрий спільно зі своїми колегами, провівши в період 1851–1854 рр. розкопки 7729 курганних поховань, виявив достовірні матеріальні підстави, що дали можливість стверджувати: «Дослідження засвідчили проживання *фінського племені меря* упродовж багатьох сотень років (VIII–XVI століття) на території тодішніх губерній: Московської, Тверської, Ярославської, Костромської, Калузької, Воло-

димирської, Нижегородської, Івановської, Рязанської, Вологодської. А навколо [племені народу. – М. К.] мері на сотні кілометрів проживали споріднені... фінські племена: марі, мурома, мешцера, мордва, весь, морт-комі, уд-морт і так далі». Одночасно, на території зародження майбутніх московитів експедицією О. С. Уварова та й іншими дослідниками *не було виявлено* жодного слов'янського поховання, жодної київської монети X–XII століть. Крім того, встановлено, що продовж VIII–XVI століть на території Ростово-Суздальської землі («колиски» московитів) проживав етнос абсолютно відмінний від київських слов'ян². А сучасні російські вчені-філологи повідомили, що мокшамордовська мова, якою розмовляв місцевий етнос, входить до складу волзько-фінської підгрупи великого генетичного об'єднання уральських мов, що поділяються на п'ять гілок. Що ж стосується мокшанської писемності, то вона сформувалася лише на основі російського алфавіту³.

Отже, наведені дані дають достовірні підстави стверджувати: у період VIII–XVI ст. на півночі і північному сході

² Білінський В. Б. Москва Ординська (XIII–XVI століття): історичне дослідження. Київ, 2011. С. 22, 23, 63.

³ Большой энциклопедический словарь: 2-е изд.. перераб. и доп. Москва, 2002, С. 746.

¹ Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Москва, 2010. С. 27.

від території Руської держави проживали автохтонні племена народів угро-фінської мовної групи; за антропологічними даними вони явно відрізнялися від слов'янського населення Русі; мокша-мордовська мова належить не до слов'янської, а до волзько-фінської підгрупи генетичного об'єднання уральських мов. У названий період вона ще не мала свого алфавіту, а відтак і писемного застосування. У зв'язку з цим, названі народи не могли мати власного письмового законодавства, зокрема й кримінального, а тим паче, володіти та користуватися руським (праукраїнським). Традиційно, як і інші народи низького рівня соціально-культурного розвитку, вони могли мати лише звичаї, а в кращому випадку – правові звичаї, що фіксувалися в пам'яті народу і застосовувалися за волею відповідних об'єднаних груп населення та їх лідерів.

3.2. Маючи інформацію про поселення в 1137 р. у мерянських землях безземельного вигнанця із Києва, шостого сина від другої дружини Великого князя Руського Володимира II Всеволодовича, який мав ім'я Юрій (бл. 1098 – бл. 1157), гіпотетично можемо припустити, що саме він і його група військової дружини були в тих краях першими руськими людьми, які знали руську писемність. Проте будь-яких достовірних

даних про заснування там школи, як це було зроблено Ярославом Мудрим у Києві, для навчання дітей грамоти, а та інші дослідники не виявили. Однак, я не виключаю можливості навчання дітей князя Юрія та його дружинників у власних сім'ях. Але потрібно враховувати, що їхні матері, як правило, належали до мерянських або інших сусідніх племен. Зокрема, дружина князя Юрія була дочкою половецького хана Аєпи, а їхній син, так званий «Андрій Боголюбський» (1110 – 1174, убитий родичами), після народження отримав ім'я «Китай». Відтак, можна припускати, що мовою їхнього домашнього навчання була – материнська. За дослідженнями антропологів ХХ ст. встановлено, що Китай був «чуть вищим середнього росту, мав дуже покятий (низький. – М. К.) лоб, глибоко посажені очі з явно монголоїдним розрізом і чуть хвилясте волосся». Але «чомусь» російський історик В. М. Татищев (1686–1750) вирішив прикрасити неофіта Китаєв-Андрія. Він написав, що той був «сильний вельми», «волосся чорне» (хоч фактично він був рижим. – М. К.), «лоб високий, очі великі і світлі»¹. До того ж, за даними російських учених цей син «довгорукого» Юрія не лише ненавидів своїх братів по

¹ Донской Д. В. Рюриковичи: исторический словарь. Москва. 2008. С. 51.

крові, але й Руську державу з її народом, ворогом яких він був. Це вбачається навіть з його життєпису¹.

Відомий вчений-криміналіст Г. С. Фельдштейн, який народився на Херсонщині (1868–після 1930), досліджуючи проблеми історії науки кримінального права в Росії, звернув увагу на рівень освіченості у Московії періоду XV–XVII ст., посилячись на дані академіка Петербурзької, Російської та Академії наук СРСР О. І. Соболевського (1856–1929). Він повідомив, що «...шкіл, котрі були б вищими [Московія. – М. К.] до другої половини XVII ст. не знала». «Вченість, могла набуватися її пошукачами виключно за допомогою їх особистої праці, тривалого і уважного вивчення книг...»². І це об'єктивно, адже вищі школи можуть запроваджуватися лише там, де стало і тривалий час працюють школи загальної базової освіти, зокрема й релігійної. Проте таких шкіл, у тому числі руськомовних, до заволодіння в 1238 р. тюркомовними народами земель, на яких проживало мерянське населення ще не існувало. Не було їх також у період

1238–1480 рр., тобто протягом існування у тих краях держави Золота Орда, державотворча еліта якої розмовляла староуйгурською (тюркською) мовою³.

До того ж, за даними російського вченого Д. В. Донського, на землях мерян, як і всієї Золотої Орди діяли норми монгольського права, на підставі якого, наприклад, Андрій Ярославович, молодший брат так званого Олександра Невського, отримав від Хана у своє управління Володимирський улус, яким до того керував його батько Ярослав Всеволодович⁴. В. Б. Білінський також обґрунтовано заявив, що з «часів хана Батия так звані Великі Рязанське і Володимирське князівства належали до єдиної держави – Золота Орда. На землях Мещери і Тмутаракані були посаджені нові володарі: Чилаукун, Беркечар, Мухаммед – нащадки Чингісхана. На завойовані землі переселились тюркські роди ширинів, баринів, аргинів, мангитів, каракиреїв, дулатів, талаїрів та інші. Хан Батий дозволив на території своєї держави існування та діяльність старої Православної церкви... А головне, що на всі нові завойовані землі були поширені єдині закони знаменитої Яси Чингісхана.

¹ Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Москва, 2010. С. 27-35.

² Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва, 2003. С. 13.

³ Білінський В. Б. Москва Ординська (XIII–XVI століття): історичне дослідження. Київ, 2011. С. 124, 128.

⁴ Донской Д. В. Рюриковичи: исторический словарь. Москва. 2008. С. 15.

Про це свідчать десятки російських професорів та академіків, особливо [ті, що працювали в. – М. К.] XIX столітті, коли питання досліджувалось»¹. Відтак немає будь-яких підстав вважати, що тюркомовні окупанти земель мерянського та інших народів угро-фінської мовної групи зразу ж приступили до навчання місцевого населення своєї або його рідної мови.

3.3. Видається проблемною також можливість поширення руської освіти та її права на автохтонні території проживання народів угро-фінської мовної групи в X–XV ст. засобами православної церкви. Навіть у часи неодноразових нападів на Русь «довгорукого» Юрія, його синів, та й пізніше, – вивезення із території праукраїнської держави навчальних книг, правових актів до мерянських земель не встановлено. Агресори вбивали людей, спалили Печерську лавру, грабували усе, навіть ікону Матері Божої з церкви великокняжого міста Вишгород, що під Києвом, викрали, а пізніше назвали «Володимирською»², але на книги і писані закони русичів вони не посягали. Це було обумовлено тим, що в умовах неосвіченості мерян-

ського населення такі речі для них та їх очільників будь-якої цінності не мали.

Що ж стосується ролі Православної церкви у просвітництві в середовищі автохтонного населення, то варто зазначити: язичницькі вірування мерян не лише мали глибокі корені в середовищі власного народу, але й суттєво відрізнялися від тогочасного християнського вірування руського народу, що виключало можливість його легкого вивчення. До того ж, побут мерян мало чим відрізнявся від стану диких племен, а їх розвиток до рівня майбутньої «Московії» стався лише завдяки Золотій Орді, хоч цей процес «супроводжувався неабияким опором і розбоями». Мордовці (мокші) навіть у XIX ст. поклонялися тим самим богам і каменям, що й меряни в IX–XIII ст.³ Археологи, працюючи на недоторканому археологічному полі ростово-суздальської (мерянської) землі (на культурних рівнях періоду VIII–XII ст.) повсюдно знаходили безліч кам'яних знарядь праці, що є характерними для *первісного* суспільства. Одночасно, розкопавши раніше названі 7 729 поховальних курганів, російські вчені з озброєння знайшли у них залишки лише 2-х мечів і 1-ї шаблі. Ці дані дають

¹ Білінський В. Б. Москва Ординська (XIII–XVI століття): історичне дослідження. Київ, 2011. С. 205.

² Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Москва, 2010. С. 28.

³ Білінський В. Д. Країна Моксель, або Московія: історичне дослідження: 3-те вид., у 3-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 85-87.

можливість доволі чітко усвідомити катастрофічно низький рівень усіх сфер соціального розвитку населення мерянських земель. Адже для русичів на той час ці види холодної зброї були традиційними і їх мав кожний воїн¹.

В. Б. Білінський виділив три головних періоди становлення і розвитку православ'я в мерянських землях. Перший – невпевнене просування (1073–1237 рр.); другий – віддане служіння Золотій Орді (1238–1354 рр.); третій – монастирське засилля (1354–1505 рр.). Протягом першого періоду з різних причин воно розвивалося доволі пасивно. Сумнівним є навіть несення єпископського служіння у названому регіоні греками Феодором, Іларіоном та суздальським Єфремом. Відтак, першим єпископом сучасні росіяни визнають Леонтія. Гадають, що його інтронізували в 1073 р., але в тому ж році меряни позбавили цього святителя життя, захищаючи функціонування власних язичницьких вірувань. Другим єпископом мерянського краю став Ісайя, але в 1089 р. він помер. Близько 1150 р. цей пост посів єпископ Нестор. В 1156 р. Андрій-Китай зазвичай вигнав його із Суздаля. Лише в 1162 р. Нестор повернувся до названого міста,

що було пов'язано з вигнанням звідти нібито за хабарництво та ересь єпископа Леона, котрий служив там з 1158 р. Чергового єпископа Феодора I (Калугера), грека, висвятили у Константинополі в 1170 р. Проте вже в 1172 р. він був позбавлений цього сану за жорстокість і засуджений до травмувального покарання (йому відрубали руку, відрізали язика та осліпили). Після цього 13 років Вселенський патріарх забороняв висвячувати єпископів для мерянського народу. І лише в 1185 р. для потреб названих територій було висвячено єпископа Луку, котрий помер 1189 р. Отже, можна уявити рівень суспільних відносин, стан духовності та церковного служіння приходських священиків, якщо вони там взагалі були, коли навіть єпископи не завжди виживали у тих краях. Проте, на території Володимирської губернії в ХІХ ст. було виявлено 12 монастирів і 10 церков, що були побудовані до 1238 року, але не було знайдено жодного монастиря або церкви на усіх територіях майбутніх Московської, Костромської, Калужської, Тульської, Курської та інших губерній².

Беручи до уваги наведені дані, вважаю, що в період 1073–1237 рр. серед мерян могло

¹ Білінський В.Д. Країна Моксель, або Московія: історичне дослідження: 3-тє вид., у 3-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 99-101.

² Білінський В. Д. Країна Моксель, або Московія: історичне дослідження: 3-тє вид., у 3-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 245-249.

розпочинатися лише елементарне навчання церковних кліриків богослужбовим мовам (залежно від того, якою мовою володів правлячий єпископ). Однак, таке навчання могло бути індивідуальним (одиничним) і не мало широкого публічного розповсюдження. Адже організованих християнських громад та їх центрів (монастирів, церков, пустиней) було вкрай мало, а фізичний опір язичників їх поширенню – доволі жорстким і небезпечним. Відтак є достатні підстави стверджувати, що в першому періоді розбудови християнства неофіти могли освоювати тільки Закон Божий та інші дисципліни, що необхідні для здійснення основної служби – літургії.

До формування власних писаних законів у цей період мерянське суспільство ще не було готове. Його влаштувало чинне регулювання й охорона суспільних відносин за допомогою звичаїв. Інформацію про їхнє буття періодично записували у своїх фоліантах мандрівні християнські літописці, перські, італійські історики тощо. Не виявлено також даних про поширення на мерянській території у перший період руських правових актів.

До речі, автор аналізованої класифікації зазначив, що другий період (1238–1354 рр.) був взаємовигідний, як для православної церкви так і ханів Золо-

тої Орди, хоч дані про тогочасні події і їх діячів доволі фальсифіковані владною верхівкою Російської імперії та представниками «від науки і її державної історії». Не гіршим був також третій період, адже тогочасні монастирі не могли б активно поширюватися. Це детально описав В. Б. Білінський у книзі «Москва Ординська (XIII–XVI ст.): історичне дослідження». Православна релігія у ті часи фактично стала ідеологічною зброєю у руках ханів, а церква могла вільно поповнювати свої ряди корінним татарським етносом, зокрема й представниками ханської родини та іншої знаті. Це забезпечувало церкві стабільність і гарантію існування. До того ж, як стверджує названий автор, «одночасно підсилювався й кривий зв'язок населення північних і південних улусів Орди, підвищувався вплив ханської влади на фінський етнос... [У] Іпатіївському монастирі, – наголосив він, поховані майже всі представники давнього князівського татарського роду Чатів, які жили в XIV–XVII століттях, включно з московським царем Борисом Годуновим. У 1613 році, вступаючи на московський престол, династія Романових-Кобиліних присягала на вірність державі саме в названому монастирі та перед прахом (зображенням) цього роду¹.

¹ Білінський В.Д. Країна Моксель, або Московія: історичне дослідження: 3-те вид.,

Підтвердив це також М. М. Карамзін, заявивши, що «Москва зобов'язана своєю величчю Ханам. Одним з видатних наслідків панування Татарської держави (Золотої Орди. – М. К.) над Росією (такої держави тоді ще не було, більш правильно, на мою думку, вести мову про мокша-мерянський край або Золоту Орду. – М. К.) було велике шанування нашого Духовенства, збільшення Монахів і церковних володінь (чингісиди не знищували тих, хто здавався на їх милість і не чинив їм опору. – М. К.). Політика Ханів... – заступництво щодо Церкви і її служителів; виявлення особливої прихильності; ласка до Митрополитів і Єпископів; прислуховуючись до їх смиренних молитов і часто, виявляючи повагу до Пастирів, змінювали гнів на милість до пастви... Хани під загрозою смертної кари забороняли своїм підданам (тобто усім жителям Золотої Орди, зокрема й мерянському населенню. – М. К.) грабувати, турбувати монастирі, що збагачувалися рухомим і нерухомим майном... Володіння церковні, вільні від податків Ординських і Князівських (таких же за походженням, – ординських. – М. К.) процвітали¹.

у 3-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 260, 261, 263-265, 267.

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. Харьков, 2011. С. 503.

Одночасно, цей самий автор, намагаючись розкрити питання законотворення в мокша-мерянських землях, *гіпотетично* заявив, «що в усіх московських володіннях Государ давав закони і судив через своїх намісників і дворян». Крім того, створюючи видимість наявності вже у золотоординські часи «російської держави і самодержавного правління» на чинній території Московського улусу Золотої Орди дослідник (родом із другої половини XVII – поч. XVIII ст.) «мабуть забувся», що тим «государем» був золотоординський Хан, з комплексом звичаєвих та юридично закріплених у Ясі Чингісхана та інших актах повноважень. До того ж, щоб будь-яким способом «прив'язати» мокша-мерянську історію до історії Руської держави та її народу М. М. Карамзін, нібито сумніваючись, повідомив, що правосуддя на його батьківщині (мокша-мерянщині. – М. К.) «не мало, *мабуть* ґрунтовної основи і, як правило, залежало від свавілля суддів», а Руська Правда, як правовий акт, зненацька «чомусь» «втратила гідність і силу загального народного зводу, замість якого суддям давали накази або грамоти князівські, дуже короткі, невизначені»². З цього вбачається, що фундаментальний, як на той час,

² Карамзин Н. М. История государства Российского. Харьков, 2011. С. 504, 505.

правовий акт, котрий декілька століть служив Руській державі та її народу, «утратив свою гідність», а щось «коротке і невідзначене» набрало в мерянських краях сили... І це написала людина, яка тримала у своїх руках один із списків Руської Правди кінця XV ст., зроблений із Першого Новгород-Софійського літопису.

На мою думку, Руська Правда фактично не застосовувалася у названих чужинських землях. Вона, як основоположний правовий акт княжої праукраїнської держави безумовно активно застосовувалася в Русі до навали тюркських орд (1240 р.); у період функціонування Галицько-Волинської державності (1199–1340 рр.); до середини XIV ст. в окремих Українських землях, які були інкорпоровані до Польського королівства (Галичина: 1349 р., Західна Волинь: 1377 р.). Після того, як у другій половині цього ж століття Русь стала поважним суб'єктом Великого князівства Литовського, – Руську Правду почали застосовувати й у цій державі. На її основі в названому князівстві в 1468 р. було укладено Судебник Великого князя Литовського Казимира Ягайловича, а надалі, по мірі соціальної потреби, – Статут Великого князівства Литовського (редакції 1529, 1566, 1588 рр.). Учені також вважають, що «Польська Правда» була укладена в

XIII ст. на основі любецького, старопольського права, німецького словника та окремих положень Руської Правди¹.

Маючи спільну державу з литовцями, русичі (праукраїнці) в 1355–1356 рр. відвоювали в чингісидів Чернігово-Сіверську землю, а в березні 1362 р. на берегах ріки Сині Води (ліва притока р. Південний Буг) перемогли їх, забезпечивши звільнення тодішніх земель Київщини, Поділля, Переяславщини тощо². Нагадаю, що в цей час Золота Орда ще була міцною, а мерянське суспільство, спільно з чингісидськими лідерами розбудувало свій Московський улус, стоїчно очікуючи 1480 року, щоб після міфічної «Куликовської битви» (1380 р.) «мужнім» стоянням на р. Угра (притока р. Ока) спільно з ханом Великої Орди Ахматом (пом. в 1481) у присутності Великого князя Московського Івана III (1440–1505) і його війська провести двохсторонню політичну реституцію та в науку спадкоємцям отримати свою частку незабутніх загарбницьких ідей великого Чингісхана і його синів³.

¹ Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: монографія / наук. ред. В.К. Гришук. Київ, 2019. С. 182, 189-197, 213-273.

² Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: монографія / наук. ред. В.К. Гришук. Київ, 2019. С. 190.

³ Большой энциклопедический словарь: 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2002, С. 1154.

3.4. Вбачаю, що найбільш ймовірним періодом, протягом якого могла активно розвиватися в Московському регіоні мокша-мерянських земель руська мова та появлятися перші правові акти Руської держави і самостійних князівств, її сателітів, є друга половина XIV–XVI ст. Це обумовлено поступовим збройним захопленням князями Московського улусу земель самостійних князівств, що мали у своєму складі слов'янське населення. Наприклад, Василь II Темний (1415–1462), під час війн з колишніми князівствами сателітами Руської держави насильно обмежив права Новгород і Пскова, а Іван III (1440–1505), син названого Василя, здійснив низку збройних нападів на сусідні князівства (Ярославське – 1463; Тверське – 1485, В'яткське та ін.), зокрема й на Новгородське – 1478, що мало демократичні форми управління. Доволі яскраво дії цього князя описав відомий нам М. М. Карамзін, зазначивши, що в 1471 р. новгородці публічно відмовилися об'єднуватися з московитами в одну державу, бажаючи залишитися у попередньому статусі вільної держави. На його думку, «легковажний народ більш ніж коли мріяв про спокуси свободи; хотів тісного зв'язку з Казимиром (Великий князь Литовський. – М. К.) і прийняв від нього воеводу, князя Михайла

Олельковича, брат якого, Симеон, панував тоді в Києві з честю і славою, подібно стародавнім князям Володимирового племені»... – Новгородці заявили, що Іван III «не Государ, а злодій їхній; що Великий Новгород є сам собі володар; що жителі його є вільними людьми, а не вотчина князів Московських; що їм потрібний лише покровитель; що цим покровителем буде Казимир і що не Московський, а Київський митрополит повинен дати архієпископа»... Новгороду. Іван III 23 травня 1471 р. оголосив новгородцям війну. У ній були знищені очільники Новгорода, тисячі воїнів, у полон було захоплено 1700 осіб тощо. Після цих втрат, стверджував названий історик, – ще «Новгород залишався державою народною, але свобода його була лише милістю Івана і могла зникнути за помахом самодержця. Немає свободи, якщо немає сили захищати її. Усі області новгородські, крім столиці, від східних кордонів до моря були видовищем спустошення, здійсненим не лише військом великокняжим, але й шайками свавільників, – громадяни і жителі сільські протягом двох місяців ходили туди озброєними натовпами з Московських володін (меряни. – М. К.) грабувати і наживатися...». Наслідком Московських воєн проти Новгородської республіки було поневолення новгородців, позбавлення

права на проведення віча (символічний вічовий дзвін було вивезено до Москви і закріплено у приходській церкві), обмежено новгородське правосуддя, волосна (улусна) Москва розширила свої території до безмежжя (простір від півночі Європейської території Росії XIX ст. та від Фінської затоки до Білого моря. – *М. К.*), награбоване майно у вигляді золота, срібла, дорогоцінного каміння, знайденого у єпископській казні, в бояр, цінності яких описали, було завантажено на трьохстах возах. Крім того, вилучалися шовкові тканини, сукно, хутра тощо¹.

З цього приводу М. І. Костомаров повідомив: «Не дивлячись на обіцянку нікого не виганяти з Новгородської землі, Великий князь у лютому того ж року наказав захопити, закувати і відправити до Москви... осіб, які очолювали патріотичний рух (150 осіб. – *М. К.*)... – їх катували, а потім усіх стратили. Услід за цим більше тисячі сімей купецьких і дітей боярських було вислано і поселено в Переяславі, Володимирі, Юреві, Муромі, Ростові, Костромі, Нижньому Новгороді. Через декілька днів після того московське військо погнало більше семи тисяч сімей з Новгорода на Московську землю,... а в

Новгородську землю [Іван III. – *М. К.*] переведив так званих дітей боярських із мерянської землі і там роздавав їм маєтки². Таким чином Іван III штучно замінив слов'янське, християнське населення демократичного Новгорода, забезпечивши надійний контроль за його поведінкою у мерянських землях, а вірних йому дітей колишніх московитських бояр, які збідніли, але пам'ятали своє знатне золотоординське походження поселяли на багатих землях новгородців.

Отже, виникла ситуація, коли меряни, мокша та інші народи угро-фінської мовної групи набули можливості знайомитися з освіченим руськомовним слов'янським населенням Новгородської землі, отримувати їх соціальний досвід та ін. Цим же шляхом до московщини проникали не лише матеріальні, але й інтелектуальні цінності, до яких належать також правові акти завойованих самостійних князівств, колишніх сателітів Руської держави тощо. Проте варто пам'ятати, що остаточно Новгород був поневолений московитами в 1478 р., а перший московитський правовий акт – Судебник «князь великий Іван Васильович» спромігся укласти тільки в 1497 р., тобто через 19 років, після «стояння

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского. Харьков, 2011. С. 505, 519, 523-525, 542, 546, 548.

² Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Москва, 2010. С. 72-75.

на Угрі», коли основні суб'єкти Золотої Орди без бою і війни припинили свої правові та фінансові відносини.

Варто зазначити, що Руська держава, ніколи не входила до складу Золотої Орди чи будь-якого її улусу, а лише сплачувала їй данину. З другої половини XIV ст. Русь поступово інкорпоровалася до складу Великого князівства Литовського, а відтак не могла одночасно знаходитись у складі будь-яких інших держав, зокрема й міфічної на той час «Великої Русі» або «Росії», чи поширювати «на їхні території» власне законодавство. У цьому аспекті є доволі цікавою інформація, отримана під час аналізу монографії С. В. Юшкова «Русская Правда. Происхождение, источники, её значение». Було встановлено, що цей автор піддав класифікації 103 списки зазначеного правового акта. Із них 98 він оглядав реально, а п'ять розшукати не зміг¹. Проте важливим є те, що лише один із 103 (0,97%) списків був зроблений в 1282 р., але не з оригіналу, а з тексту «Кормчої книги». Ще 2 списки (1,94%) були здійснені протягом XIV ст., відповідно із «Мірила Праведного» та «Юридичного збірника». Однак, найбільший інтерес до виготовлення списків з різ-

них джерел Руської Правди проявився в XV ст. – 29 (28,16%), у XVI ст. – 46 (44,66%) і в XVII ст. – 14 (13,59%). У XVIII та XIX ст. відповідно було виконано тільки – 4 (3,88%) та – 3 (2,91%) списків. З цього приводу, відомий український вчений І. О. Малиновський (1868–1932), уродженець м. Острог, академік ВУАН, повідомив, що вперше стародавній рукопис Руської Правди (коротка редакція із Новгородського першого літопису) розшукав в 1738 р., В. М. Татіщев, але після віднайдення текст було опубліковано лише в 1767 р., тобто через 29 років². Отже можна стверджувати, що ні «довгорукий» Юрій, ні члени його змішаного русько-половецького роду, сформованого в умовах агресивного мерянського менталітету і звичаєвої правової культури не потребували інших, цивілізованих правових форм регулювання та охорони суспільних відносин, зокрема й засобами Руської Правди. Тим більше руські правові акти не були потрібними мерянам та їхнім лідерам і духовним наставникам у золотоординський період розвитку названого народу, коли в його землях продовжували діяти місцеві правові звичаї та

¹ Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, её значение / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова, Москва. 2010. С. 14-20.

² Антологія української юридичної думки: у 10 т. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика та ін. Київ, 2002. С. 382.

основний закон – Яса Чингісхана. Функціонування названого акта та правових звичаїв забезпечувалося колективною волею цього народу, його спільним менталітетом, що сформувався протягом тривалого періоду перманентного обміну досвідом соціального світосприйняття, та суворою дисципліною, що була запроваджена в тій державі.

Стосовно початкового формування письмового законодавства мерянського народу у постординський період розвитку Московської держави можна стверджувати, – він був сумний для значної кількості європейських народів, але доволі вдалим для московитів, зокрема й у сфері законотворення. Тоді й знадобилися списки Руської Правди. Можна припустити, що хтось із укладачів Судебника Івана III був освіченою людиною, можливо виходець із Новгороду, котрий посприяв використанню одного із списків Руської Правди для підготовки тексту названого першого правового акта Московії. Але, цей «факт» уже не міг стосуватися Руської держави, руського народу та їх історії, адже в кінці XV ст. праукраїнці жили в новій, демократичній державі, – Великому князівстві Литовському, яке успішно розвивалося. Таким чином, отримані результати дослідження, на мою думку, дають можливість сформулювати, такі **висновки**.

1. Українське кримінальне право почало формуватися ще в часи розвитку людського суспільства, коли багато народів, зокрема й наші прабатьки, не мали своєї писемності, а відтак первинне регулювання й охорона суспільних відносин у їхніх племінних об'єднаннях здійснювалася за допомогою традицій, звичаїв, а пізніше – правових звичаїв.

1.1. На момент укладення в 911 і 944 рр. мирних письмових договорів між Руською та Візантійською державами, у яких були закріплені кримінально-правові норми, русичі за спільними русько-візантійськими даними, вже мали власний Закон руський, текст якого не зберігся або ще не віднайдений;

1.2. Названі договори були офіційно укладені повноважними сторонами на паритетних засадах. Вони закріпили у цих актах чотири групи складу злочинів, що спрямовувалися на охорону таких соціальних цінностей як життя, здоров'я, свободи та власність людини. Кожна кримінально-правова норма угод мала у своєму складі систему об'єктивних і суб'єктивних ознак та санкції. Крім того, вперше у ст. 6 дог. 911 р. зафіксовано елементи необхідної оборони і започатковано положення, що спрямовувалися на регулювання підстав і процедури видачі осіб, котрі вчинили злочини (ст. 14, 15 дог. 911 р.

та ст. 3, 4 дог. 944 р.). Положення обох договорів поширювалися тільки на території суб'єктів їх укладення;

1.3. Передумовою кодифікації праукраїнського кримінального права був Устав Володимира I Святославовича, укладений на основі «грецького номоканону». У цьому акті не лише було названо систему правопорушень, злочинів, але й здійснено розподіл юрисдикційних повноважень між державними і церковними судами за традиціями Східної Римської імперії;

1.4. За заповітом Володимира I Святославовича, його син Ярослав зі своїм двором і митрополитом Ларіоном уклали Устав, у якому було визначено систему злочинів, які за об'єктом посягання спрямовувалися проти: християнських основ створення сім'ї та її нормального функціонування; статевої свободи жінки; честі та гідності жінки; власності; біблійних умов перебування особи у статусі монаха. Названі цінності захищалися одночасно державою та християнською церквою. Покарання призначалися винним особам відповідно до положень Уставу та повноважень князя і митрополита чи єпископа;

1.5. Руська Правда, у якій було кодифіковано норми руського звичаєвого права, набрала чинності в 1016 р. По мірі потреби вона удосконалювалася руськими великими князями,

включно до Володимира II Всеволодовича (Мономаха). За цей період, не дивлячись на те, що кількість груп складу злочинів не змінилась (злочини проти: життя; здоров'я; честі; власності людини) – суттєво збільшилось число складу злочинів (з 31 до 48). Формуючи кримінально-правові норми, укладачі Руської Правди усвідомлено наповнювали їх зміст об'єктивними та суб'єктивними ознаками, які не лише були частиною основоположних структурних елементів складу злочинів, але й забезпечували правильну кваліфікацію протиправних дій злочинців та призначення їм покарань або звільнення від них, зокрема й завдяки наявності норми, що стосувалась необхідної оборони;

1.6. Усі нормативно-правові акти Руської (праукраїнської) держави (договори 911, 944 рр., устави Володимира I, Ярослава Мудрого, Володимира II, Руська Правда) приймалися повноважними особами колегіально, а в необхідних випадках за участі очільника Руської християнської церкви, але без керівників племен сателітів. У цих актах зазначалися назви держав, категорії населених пунктів та суб'єкти суспільних відносин, на яких поширювалася дія їх положень. Проте, серед них відсутні такі назви держав, як «Мала Русь», «Велика Русь» або «Росія» тощо;

1.7. Після збройного поневолення в 1240 р. Руської держави ордами тюркських народів вона не була включена до складу Золотої Орди, але мала зобов'язання сплачувати завойовникам данину. Це обтяження було ліквідоване в середині XIV ст. об'єднаними військами Литовсько-Руської держави, з одночасним звільненням від ворогів низки праукраїнських земель. У складі Великого князівства Литовського русичі й литовці мали спільне законодавство, у тому числі кримінально-правове, основою якого стала Руська Правда та литовське звичаєве право. Систему спільного литовсько-руського писаного законодавства становили Судебник Казимира Ягайловича 1468 р., Статут Великого князівства Литовського в редакціях 1529, 1566 та 1588 рр. Усі ці акти також укладалися колегіально, з участю великих князів литовських та інших лідерів держави.

Наведені дані підтверджують, що Руська держава не входила до складу будь-яких іноземних держав, а в литовсько-руський період – основна частина її земель знаходилася в складі Великого князівства Литовського, окрім тих, що були інкорпоровані до Молдови (1359 р.), Польського королівства (1377 р.), Речі Посполитої (1569 р.).

2. За даними «Карти Мерянської землі за археологічними

і філологічними дослідженнями», складеної в 1872 р. російським ученим-археологом, графом О. С. Уваровим, у географічному центрі зародження так званої Московщини (пізніше – «Великої Русі» або «Росії») у період VIII – XVI століть народжувалися, жили і помирали люди, які за антропологічними даними мали особливу, характерну для них тілобудову, котра явно відрізнялася від аналогічних слов'янських дослідних зразків.

Навколо території народу меря проживали споріднені з ними фінські племена. Усі вони розмовляли мерянською мовою, що належала до угро-фінської мовної групи і не є подібною до слов'янських мов. Особливість народу, який проживав на мокша-мерянських землях, підтверджується також характерною лише для нього старовинною топонімікою (топонімами і гідронімами).

2.1. Розпочинаючи з 1238 р. названі території і народи були окуповані тюркськими ордами, першим очільником яких був Чингісхан, а держава, яку він створив зі своїми спадкоємцями, називалася Золотою Ордою. Усі народи, які проживали на мокша-мерянських землях увійшли до складу названої держави чингісидів і фактично (за даними російських джерел) припинили з ними відносини в 1480 р., після «стояння

на Угрі». Таким чином понад 240 років тюркські та мокша-мерянські народи спільно творили свою історію, зокрема й протиправно посягаючи на територію, майно, життя і свободу інших, сусідніх народів;

2.2. У періоди самостійного розвитку мокша-мерянських народів та в складі золотоординської держави територія цих народів не мала назви «Русь», «Велика Русь» або «Росія». Ніколи Руська держава в аналізований період не укладала договорів з мокша-мерянами або їхніми племінними об'єднаннями чи з ханами Золотої Орди про утворення з ними спільного державного об'єднання;

2.3. У Руської держави не було спільних з мокша-мерянами та золото-ординцями законів або інших правил регулювання внутрішніх чи зовнішніх правових відносин. Руська держава не поширювала на території мокша-мерянських народів дію своїх законів та інших правових актів, а самостійно заволодіти і користуватися ними вони не могли, так як не мали відповідної освіти і були іномовними. До того ж, їхні племінні об'єднання та Золота Орда не організували школи для надання грамоти своєму населенню.

3. Здійснений аналіз дає підстави обґрунтовано стверджувати:

3.1. Території проживання автотонного мерянського народу

ніколи фактично або юридично не входили до складу Руської княжої держави, центром якої було м. Київ, зокрема й у період 1238–1480 рр.;

3.2. Неодноразові напади (наїзди) «довгорокуго» Юрія та його синів на Руську державу з метою її завоювання і очолення без згоди руського народу (віче або інших правомірних підстав) завершувалися їх вигнанням з Русі, як ворогів, та знищенням тих, хто не встигнув утекти;

3.3. У період з кінця XV–XVII ст. нащадки тюркських народів та мокша-меряни спільно утворили на основі Московського улусу Золотої Орди, яка занепала, власну державу, котру назвали «Московською».

Одночасно, провівши низку агресивних війн, московити протиправно загарбали території прилягаючих до них самостійних князівств-держав, котрі мали у своєму складі значну частину слов'янського населення, яке частково знищили, а найбільш освічених, маючих досвід організації торгівлі, підприємництва та ін. переселили на мерянські, чужинські для них землі. Тоді ж вони захопили й інтелектуальні цінності поневолених народів, їхні архіви тощо. Це дало московитам можливість у 1497 р. укласти перший в історії Московської держави правовий акт, що отримав назву «Судебник князя великого Івана Васильовича»;

3.4. Беручи до уваги, що Ярослав Мудрий запровадив у Руській державі Коротку редакцію Руської Правди в 1016 р., а названий Судебник московити вперше уклали лише в 1497 р., то можна стверджувати про їхнє понад 480 – річне відставання у питаннях започаткування правового регулювання суспільних відносин в так званій «Великій Русі», або «Росії», від аналогічної державної діяльності в Руській (праукраїнській) державі. Ця проблема була б відсутньою, якщо б мокша-мерянські племена дійсно входили до складу Руської держави з часів Аскольда, міфічного «Рюрика», довгорукого Юрія тощо. Адже такі довготривалі відставання відсутні у Смоленському князівстві Ростислава Мстиславовича, який уклав «Уставну грамоту» вже у 1136 р., у Новгородському князівстві, де Святослав Ольгович уклав в 1137 р. Указ «Про церковну десятину» та низку інших актів. Наведені дані додатково підтверджують не лише наявність автономності названих князівств-держав від Руської держави, але й одночасне існування між ними політичних зв'язків. Крім того, з них вбачається явна відсутність таких зв'язків з мокша-мерянськими племенами, Золотою Ордою та новоутвореною Московською державою;

3.5. Не погоджуючись з поглядами С. В. Юшкова на проб-

леми «общерусского» значення Руської Правди, вважаю за потрібне зазначити:

– «російська народність», як її назвав С. В. Юшков, не могла вирости в «колисці» праукраїнської держави, через те, що вона була для неї далекою і чужою. Суб'єктами суспільних відносин, які створили Московську, а пізніше й «Російську» держави випала доля бути мерянському автохтонному народу, підсиленому збройно, знаннями і організаційним досвідом тюркських кочових народів. Саме меряни природним способом вперше заселили болотнолісові території так званого «Мерянського стану», а войовничі тюрки, котрих фіктивно назвали «монголо-татарами», вправно оволоділи цими землями і їх населенням на спільну користь;

– не відповідає історичній правді та юридичній достовірності те, що перша праукраїнська держава називалася «Київською». Вона була Руссю, а влада її великих князів поширювалася на усі її землі, удільні князівства й населення. До того ж, Русь не «розпалася». Внаслідок тривалої війни з кочовими тюркськими народами, до яких долучилися й мокша-меряни зі своїми князями (ханами), вона була суттєво ослаблена, а тому вимушено інкорпоровалася переважно до складу Великого князівства Литовського.

Це дало їй можливість зберегти більшість своїх територій, народ, його мову, релігію, право (законодавство) та інші форми соціального, зокрема культурного буття. Усе це функціонує і зараз, але в нових цивілізаційних формах;

– далеко не відповідає дійсності твердження про те, що Руська Правда – джерело («істочник») права мокша-мерянських і тюркомовних народів. У часи, коли ці іномовні народи спільно почали розбудовувати свою багатонародну (багатонаціональну) державу, то серед них ніхто, окрім спеціалістів-тлумачів (перекладачів) не знав руської або інших слов'янських мов та церковно-словянської, – яку могли знати лише освічені служителі християнської церкви. Відповідно й прочитати Руську Правду вони не могли, а тим більше, – поширити її на своїх територіях.

Крім того, усі ці народи мали свої традиції, звичаї, правові звичаї, а тюркомовні освічені завойовники навіть володіли писаним правом – Ясою Чингісхана. Відтак потреби освоювати руське право у них не було, як і можливості вивчати руську мову, а до певного часу й відшукувати тексти руських правових актів тощо;

– окремі тексти руських правових актів, зокрема й Руської Правди (їх уцілілі фрагменти), могли потрапити до москови-

тів не раніше останньої третини XV ст., після того як вони протиправно знищили слов'янські князівства-держави, котрі до об'єднання Русі з Великим князівством Литовським були її сателітами, а не складовими частинами.

Висновки

Кримінальне право Руської княжої держави ніколи не належало і не могло фізично, історично належати мокша-мерянським, золотоординським народам, їхнім племінним, державним об'єднанням, зокрема й спадкоємцям, незалежно від зміни ними назв «своїх» чергових державних утворень. До того ж, московити не були причетними до творення руських законів, їх застосування та удосконалення. У кінці XV ст., після новгородських грабунків і розбоїв вони лише отримали можливість самовільно компілювати, імплементувати до своїх правових актів ідеї, частини текстів із вторинних списків, здійснених з різноманітних джерел, у яких частково зберігалися тексти Руської Правди. Проте цей правовий акт першої праукраїнської держави, як і інші правові акти проаналізованого періоду ніколи не були і не могли бути спільними або «общеруськими» для Русі і Московщини та «Росії», ні за часом, ні за простором, ні за колом осіб, на котрих поширювалися їхні норми.

References

1. Anthology of Ukrainian legal thought. [Antologia ukrayinskoï yurydychnoi dumky]. Kyiv, 2002, Vol. 2.
2. Azbukovnik [Azbukovnik]. Ostroh, 2009.
3. Bilinskiy V. Moscow of Horde (XIII-XVI centuries) [Bilinskiy V. Moskva ordynska (XIII-XVI stolittya)]. Kyiv, 2011.
4. Bilinskiy V. State of Moksel, or Moscovia: historical research [Bilinskiy V. Kraina Moksel, abo Moskovia: istorychne doslidzhennia] Kyiv, 2011, Vol. 2.
5. Braichevskiy M. Selected works [Braichevskiy M. Vybrane]. Kyiv, 2009, Vol. 1: Social and political movements in Kyivan Rus. Historical thought in Kyivan Rus.
6. Donskoi D. Riurikovich's: historical dictionary [Donskoi D. Riurikovichi: istoricheskii slovar']. Moscow, 2008.
7. Feldstein H. Main approaches in history of scienc of criminal law in Russia. Edited by V. Tomsinov [Felstein H. Hlavnye techeniya v istorii nauki uholovnoho prava v Rossii. Pod red. V. Tomsinov]. Moscow, 2003.
8. Great encyclopedic dictionary [Bolshoi entsyklopedicheskii slovat]. Moscow, 2002.
9. Hryshchuk V. Criminal law defense of person by Short edition of Russian Pravda [Hryshchuk V. Kryminalno-pravovyi zakhyst osoby za Korotkoïu redaktsieu Ruskoï Pravdy]. *Vibrant naukovi pratsi – Selected scientific works*, Lviv, 2010.
10. Huz A. History of state and law of Ukraine. Sources of law on the period of Kyivan Rus. [Huz A. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny. Dzherela prava periodu Kyivskoi Rusi].
11. Isaev M. Explanatory dictionary of ancient Russian legal terms: from treaties with Byzantium to the charters of the Moscow state [Isaev M. Tolkovyi solver drevnerusskikh terming: to dohovovorov s Vizantiei do ustavnykh hramot Moskovskoho hosudarstva]. Moscow, 2001.
12. Karamzin N. History of Russian state [Karamzin N. Istoriya hosudarstva Rossiyskoho]. Kharkiv, 2011.
13. Kolos M. Codification of criminal legislation of Rus: to the history of genesis [Kolos M. Kodyfikatsiya russkoho uholovnoho zakonodatelstva: k istorii henezisa]. *Problemy kodifikatsii uholovnoho zakona: istoriya, sovremennost, budushee (k 200-letiyu proekta Uholovnoho ulozheniya 1813 h.) – Problems of codification of criminal law: history, nowadays, future (to 200 anniversary of project of Criminal Code 1813)*, 2013.
14. Kolos M. Criminal Law in Ukraine (X – early XXI centuries). Edited by Yu. Baulin. [Kolos M. Kryminalne pravo v Ukrayini (X – pochatok XXI stolittya). Za red. Yu. Baulin]. Kyiv, Ostroh, 2011.
15. Kolos M. Freedom as basis of law realization (to the problem of sources and conception of freedom) [Kolos M. Svoboda yak osnova realizatsii prava (do problemy dzherel i ponyattya svobody)]. *Aktualni problemy konstytutsijnoho prava ta derzhavotvorennya – Topical problems of constitutional law and state building*, 2008.
16. Kolos M. Objective signs of criminal law rules of «Russian Pravda» [Kolos M. Ob'ektyvni oznaky kryminalno-pravovykh polozhen «Ruskoyi Pravdy»]. *Universytetski naukovi zapysky: Zhasopy Khmelnytskoho universytetu upravlinnya ta prava – University scientific notes: Bulletin of Khmelnytskyi University of Management na Law*, 2012, Vol. 1 (41).
17. Kolos M. Objective signs of crimes in criminal law rules of Agreements of Rus and Byzantium of 911, 944. [Kolos M. Ob'ektyvni oznaky zlochyniv u kryminalno-pravovykh polozhennyakh Rusko-Vizantiyskykh dohovoriv 911 ta 944 rokiv]. *Derzhava i Pravo – State and Law*, 2011, Vol. 52.

18. Kolos M. Subjective signs of criminal law rules of Russian Pravda [Kolos M. Sub'ektyvni oznaky kryminalno-pravovykh polozhen Ruskoyi Pravdy]. Naukovi parts Natsionalnoho aviatsiynoho universytetu. Seria: Yurydychnyi visnyk «Povitryane i Kosmichne pravo» – Scientific works of National Aviation University. Serial Juridical Bulletin «Air and Space Law» 2012, Vol. 3 (24).
19. Kolos M. Ukrainian Criminal Law: origin, development and nowadays. Editeb by V. Hryshshuk [Kolos M. Ukrayinske krymianlne pravo: pokhodzhennya, rozvytok i suchasnist. Za red. V. Hryshshuk]. Kyiv, 2019.
20. Kostomarov N. Russian history in biographies of main personalities [Kostomarov N. Russkaya Astoria v zhizneopisaniyakh ee glavneishikh deyatelei]. Moscow, 2010.
21. Monomakh Volodymyr. Study, Volodymyr Vsevolodovych Statute. Edited by V. Yaremchuk [Monomakh Volodymyr. Povchannya, Statut Volodymyra Vsevolodovycha. Uporyadnyk V. Yaremchuk]. Kyiv, 2006.
22. Polonska-Vasylevska N. History of Ukraine [Polonska-Vasylevska N. Istoriya Ukratiny]. Kyiv, 1995, Vol. 1: Before middle of XVII century.
23. The book of rules of the holy apostles, ecumenical and local councils, and holy fathers [Knyha pravyl sviatykh apostolic, vselenskikh i pomisnykh soboriv, i sviatykh otthiv]. Kyiv, 2008.
24. Yushkov S. Russian Pravda. Origin, sources, and value. Edited by V. Tomsinov [Yushkov S. Russian Pravda. Proiskhozhdenie, istochniki, ee znachenie. Pod red V. Tomsinov]. Moscow, 2010.

Information about author

Mykhailo Kolos – Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of Criminal Law Disciplines of Ioannikiy Malynovskyi Institute of Law of the National University of Ostroh Academy, Honoured Lawyer of Ukraine; address: 2 Seminarska str., Ostroh 35800, Ukraine; e-mail: kolos.mykhailo@gmail.com